

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİNİN FARSDİLLİ YARADICILIĞINA AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏSİRİ

İxtisas: 5711.01 - “ İrandilləri”

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: Nazim Rasim oğlu Mənsimov

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun İran filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Günay Vilayət qızı Verdiyeva

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Dürdanə Mirzə qızı Rəhimova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Rüstəm Hənifə oğlu Lazımov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BFD 1.18 Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xammər Əli qızı Kərimova

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, dosent
Şəfəq Ənvər qızı Əlibəyli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: Farsdilli ədəbiyyatın inkişafında Azərbaycan şairlərinin rolu əhəmiyyətli və çoxşaxəlidir. Bu şairlər yalnız fars dilində yazmaqla kifayətlənməmiş, həm də bu ədəbiyyatın estetik və tematik zənginliyinə mühüm töhfələr vermişlər. Nizami Gəncəvi (1141-1209) fars dilində yazdığı “Xəmsə” əsəri ilə yalnız farsdilli ədəbiyyatın deyil, ümumilikdə Şərq poeziyasının zirvəsinə yüksəlmişdir. Onun əsərləri, xüsusilə “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin” və “İskəndərnamə”, həm romantik, həm də fəlsəfi dərinliyi ilə seçilir və fars ədəbiyyatında yeni bir məktəbin əsasını qoymuşdur. Əfzələddin Xaqani (1120-1199) fars dilində yazdığı qəsidələri ilə tanınır və onun poetik dili, zəngin metaforaları və fəlsəfi düşüncələri fars poeziyasına yeni nəfəs gətirmişdir. İmadəddin Nəsimi (1369-1417) həm fars, həm də Azərbaycan dilində yazdığı qəzəlləri ilə tanınır. Onun əsərlərində Hürufizm fəlsəfəsi və insanın ilahi mahiyyəti ön plandadır. Nəsimi, fars poeziyasına mistik və fəlsəfi dərinlik gətirmişdir. Bu şairlərin fars dilində yazdıqları əsərlər, farsdilli ədəbiyyatın zənginliyinə və müxtəlifliyinə mühüm töhfələr vermişdir. Bu məşhur şairlər arasında Məhəmməd Füzulinin yerini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onların əsərləri, yalnız fars poeziyasının deyil, ümumilikdə dünya ədəbiyyatının da inciləri arasında yer alır.

Bu şairlərlə yanaşı Cənubi Azərbaycandan onlarla şairin adını çəkmək olar ki, onlar da fars dilində əsərlər yazmaqla farsdilli ədəbiyyatın zənginləşməsində böyük xidmətlər göstərmişlər. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Qətran Təbrizi¹, Saib Təbrizi², Övhədəddin Marağayi, Pərvin Etesami, İrəc Mirza, Nəyyer Təbrizi,

¹ Nəxجویانی، محمد. دیوان قطران تبریزی. /محمد نخجویانی. - تهران: ققنوس. - 1362 -، 585 ص. Sadiqova, Nigar. Qətran Təbrizinin dövrü, həyatı və şeirləri / Nigar Sadiqova, - Bakı: Class print, - 2024, - 164 s.

² دولت آبادی، عزیز. سخنوران آذربایجان (از قطران تا شهریار) عزیز دولت آبادی - تبریز: ستوده. در دو جلد. - بی تاریخ، - 1105 ص، تربیت، محمد علی. دانشمندان آذربایجان. / محمد علی تربیت. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. 1378، 655 ص. صفوی، محمد علی. داستان دوستان یا تذکره ادبا و شعرای آذربایجان. /محمد صفوی -تبریز: چاپخانه قم. - 183 ص. سمرقندی، دولتشاه. تذکره الشعرا. / دولت شاه سمرقندی- تهران: اساطیر. - 1382، - 375 ص.

Qasim Ənvar, Hümam Təbrizi³, Camali Təbrizi⁴ Məczub Təbrizi⁵ Arif Ərdəbili⁶ və başqalarını adlarına bu siyahıda yer vermək olar. Adını çəkdiyimiz Azərbaycan şairlərinin farsdilli yaradıcılığında onların ana dilinin - Azərbaycan türkcəsinin qabarıq izlərini müşahidə etmək mümkündür. Bu təsir təkcə leksik və sintaktik səviyyədə deyil, həm də poetik ruh, düşüncə tərzü və ifadə üslubu baxımından özünü göstərir. Həmin şairlər, əsərlərini fars dilində yazmalarına baxmayaraq, onların poeziyasında doğmalıq, səmimilik və daxili emosional zənginlik açıq şəkildə hiss olunur. Bu doğmalıq hissi, hər şeydən öncə, müəlliflərin ana dillərində formalaşan dünyagörüşlərinin, düşüncə modellərinin və emosional təcrübələrinin fars dilində ifadə olunmasından qaynaqlanır.

Bu şairlər, öz ana dillərində yetişmiş, milli-mədəni kontekstdə formalaşmış və şifahi xalq ədəbiyyatının zənginliklərini dərinlən mənimsəmişdilər. Fars dilində yazdıqları mətnlərdə bu təsir özünü motiv seçimində, obrazların təcəllisində, bədii strukturlarda və poetik simvollarda da göstərir. Beləliklə, onların farsdilli yaradıcılığı yalnız dil baxımından deyil, həm də məzmun və forma baxımından ikili bir təmələ – həm fars ədəbi ənənəsinə, həm də Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinə əsaslanır.

Məhz bu səbəbdəndir ki, bu əsərlər farsdilli ədəbiyyat çərçivəsində oxunsa da, onlarda universal bəşəri duyğularla yanaşı, türkcə düşünən bir şairin mənəvi-estetik dünyası da aydın şəkildə hiss olunur. Belə bir ikili mənbədən qidalanan poeziya həm dilin sərhədlərini aşır, həm də ədəbi sintez nümunəsi kimi qiymətləndirilir. Bu sintez isə fars dilinə və ədəbiyyatına təkcə forma və üslub deyil, həm də yeni bir düşüncə və təfəkkür dərinliyi gətirmişdir.

³ديهم، محمد. تذکره شعراى آذربايجان. در پنج جلد / محمد ديهم- تبريز: آذربايجان. 1367- جلد دوم، - 810 ص.

⁴ تبريزى، جمالى. خمسہ/ - جمالى تبريزى. 1465، The British Library Board

⁵تبريزى، مجذوب. ديوان مجذوب تبريزى /-مجذوب تبريزى. نسخه خطى، - 1072

⁶ اردبيلى، عارف. فرهادنامه/ عارف اردبيلى - تهران: انتشارات بنياد فرهنگ ايران، - 1276، - 220 ص.

Qeyd etmək istəyirik ki, şairlərin farsdilli yaradıcılığına Azərbaycan dilinin təsiri daha geniş istiqamətdə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Əlbəttə Azərbaycan və fars dillərinin qarşılıqlı təsiri haqqında həm İranda, həm də Azərbaycanda bir çox tədqiqat işləri aparılmışdır. Bunlardan Həsən Zərinəzadənin, “Fars dilində Azərbaycan sözləri” (Səfəvilər dövrü)⁷, Günel Orucovanın “Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk elementləri”,⁸ Dürdanə Rəhimovanın “Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri”,⁹ Bey Hadinin “Farsçada türk sözləri”¹⁰, Məhəmməd Rza Şüarın “Azərbaycan dilində qədim sözlər lüğəti”¹¹, Hüseyinli Baylan Zivərin¹² tədqiqat işlərinin adını çəkmək olar.

⁷ Zərinəzadə, Həsən. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). / Həsən Zərinəzadə – Bakı: – 1962, – 436 s.

⁸ Orucova, Günel. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk elementləri. / Günel Orucova– Bakı: Mütərcim: –2019, – 220 s.

⁹ Rəhimova Dürdanə. Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri. / Dürdanə Rəhimova– Bakı: Çənlibel: – 1998, – 147 s.

¹⁰ Bey, Hadi. Farsçada türk sözləri. / Hadi Bey– Təbriz: – 2005, – 54 s.

¹¹ شعار، محمد رضا. فرهنگ واژه های کهن در زبان آذربایجان/ محمد رضا شعار. –تهران: بلخ، – 1378، – 184 ص.

¹² Hüseyinova, Zivər. Safevilər Dönemi’nde Türkçeden Farsçaya Geçmiş Sosial Sözcüklər // VII. Uluslararası türk dili kurultayı, – Ankara: - 24-28 Eylül 2012, - s. 2423-2437 <https://tdk.gov.tr/vii-uluslararasi-turk-dili-kurultayi-ii-cilt/>;

"Türkcədən farsçaya keçmiş əşya adları (Səfəvilər dövrü) // – Bakı: Filologiya məsələləri, –2017. no. 6. – s.228-238.

<https://filologiyameseleleri.com/pdf/2017/6.pdf>; Safevilər Dönemine Ait Farsca Metinlərdə Türkçe Askeri Terimler//– Yeni Türkiye Dergisi-Kafkaslar. Özel. – 2015. Sayısı. 2. Cilt. – s.595-603, No.71-81. <https://yeniturkiye.com/kafkaslar-ozel-sayisi/#tumsayilar>; Türkcədən farsçaya keçmiş əşya adları

(səfəvilər dövrü) – Bakı: Filologiya məsələləri, –2017. no. 6. s. – s.228-238.

<https://filologiyameseleleri.com/pdf/2017/6.pdf>; Afşarlar dönemi devlet idareciliğinde kullanılmış türkce terminlər // VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı – Ankara: – 22-26 mayıs 2017, (II. Cilt). – s.2885-2897 <https://tdk.gov.tr/viii-uluslararasi-turk-dili-kurultayi-ii-cilt/>;

Babur dövrü farsdilli mənbələrdəki türkcə hərbi terminlər // Türk dünyasında Azərbaycan türkcəsi və edebiyatı araşdırmaları II Uluslararası sempozyumu bildiri kitabı, – Kars: –17 oktyabr 2025 – s.214-222; Tarihi-Alamarayı-Amini’de Türk kökenli antroponimler. Uluslararası Bilim, Kültür ve Eğitim Kongresi (Kashgarlı

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı Cənubi Azərbaycanda yetişmiş və fars dilində ədəbi əsərlər yazmış Azərbaycan mənşəli şairlərin yaradıcılığıdır. Bu şairlər XIX və XX əsrlərdə, eləcə də daha əvvəlki dövrlərdə fars ədəbiyyatı mühitində fəaliyyət göstərmiş, lakin milli kimliklərini və ana dillərinə bağlılıqlarını qoruyub saxlamış şəxslərdir. Onların əsərləri, hər nə qədər fars dilində yazılmış olsa da, Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin təsirini aydın şəkildə ehtiva edir. Bu səbəbdən onların yaradıcılığı ikili mənəbdən – həm fars ədəbiyyat ənənəsindən, həm də Azərbaycan türkcəsinin linqvistik və bədii xüsusiyyətlərindən bəhrələnmiş sayılır.

Tədqiqatın predmeti isə konkret olaraq bu şairlərin fars dilində yazılmış poeziyada Azərbaycan dilinin təsirinin necə və hansı formalarda təzahür etdiyini araşdırmaqdan ibarətdir. Bu təsir bir neçə istiqamətdə öyrənilə bilər:

1. Leksik təsir – Azərbaycan türkcəsindən alınan söz və ifadələrin fars poeziyasına daxil edilməsi;

2. Sintaktik təsir – cümlə quruluşlarında və ifadə modellərində Azərbaycan dilinə məxsus konstruksiyaların işlənməsi;

3. Poetik düşüncə tərzini – obrazların qurulmasında, bədii təsvir vasitələrində və məcaz sistemində azərbaycanca düşüncə modelinin qorunması;

4. Tematik təsir – milli-mədəni motivlərin, folklor elementlərinin, türkcə şifahi ədəbiyyatdan gələn motivlərin farsdilli yaradıcılığa daxil edilməsi.

Bu mövzu həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq aspektindən aktualdır. Mövzunun araşdırılması yalnız Azərbaycan və fars dilləri arasında qarşılıqlı əlaqələri işıqlandırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda müxtəlif dilli ədəbi proseslərdə ana dilinin rolu, şəxsiyyətin mədəni kimliyi və dil-mədəniyyət münasibətləri kimi məsələlərin də daha dərinədən öyrənilməsinə imkan yaradır.

Beləliklə, bu tədqiqat obyektı və predmeti ilə Cənubi Azərbaycan ədəbi mühitinin kompleks xarakterini, dil və mədəniyyətlərin

qarşılıqlı təsirini, müxtəlif dilli ədəbi fəaliyyətin milli və universal dəyərlər sistemindəki yerini açmağa yönəlmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Bu tədqiqatın əsas məqsədi Cənubi Azərbaycan şairlərinin fars dilində qələmə aldığı ədəbi əsərlərdə Azərbaycan dilinin təsirini aşkara çıxarmaq, həmin təsirin mahiyyətini və formalarını təhlil etmək, bu təsirin onların poetik dünyagörüşünə və ədəbi üslubuna necə sirayət etdiyini müəyyənləşdirməkdir. Məqsəd həmçinin bu yaradıcılıq nümunələrinin milli-mədəni kimlik kontekstində təhlili və farsdilli ədəbiyyatda Azərbaycan poetik düşüncəsinin mövqeyini göstərməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Cənubi Azərbaycan mənşəli şairlərin farsdilli yaradıcılıq nümunələrini toplayıb sistemləşdirmək;

2. Bu şairlərin ədəbi fəaliyyətini tarixi, mədəni və ictimai kontekst daxilində dəyərləndirmək;

3. Farsdilli əsərlərdə Azərbaycan dilindən gələn leksik, sintaktik və üslubi təsirləri müəyyənləşdirmək;

4. Azərbaycan mədəniyyətinə və folkloruna məxsus motivlərin fars mətnlərində necə və hansı formada təzahür etdiyini araşdırmaq;

5. Şairlərin milli kimliklərini fars dilindəki poetik ifadələr vasitəsilə necə qoruyub saxladıklarını təhlil etmək;

6. Azərbaycan və fars ədəbi mühitləri arasında qarşılıqlı əlaqələri və təsirləri elmi əsaslarla izah etmək;

7. Əldə olunan nəticələri ümumiləşdirməklə müxtəlif dilli ədəbi proseslərdə ana dilinin və milli dəyərlərin daşıyıcısı kimi Azərbaycan dilinin rolunu göstərmək.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatda tarixi-müqayisəli metodlardan, qarşılaşdırma, analitik təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqatın obyektini seçilən bədii nümunələrin və onlara həsr olunan araşdırmaların meydana çıxdığı tarixi şərait nəzərə alınmışdır.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını ümumi elmi metodlar təşkil edir:

- fakt və elmi materialların toplanaraq sistemləşdirilməsi;

- toplanmış materiallardan əhəmiyyətli faydalanma;
- sistemli təhlili və şərh;
- əldə olunmuş nümunələrinin tədqiqata səriştəli şəkildə cəlb edilməsi;
- əsərlərin müqayisəli təhlili;
- problemə kompleks yanaşma, tarixilik prinsipi;
- elmi yeniliyin əlverişli axtarış üsulu;
- ümumiləşdirilmələr aparılaraq elmi nəticələrin əldə olunması.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar: “Cənubi Azərbaycan şairlərinin farsdilli yaradıcılığına Azərbaycan dilinin təsiri” mövzusunda müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

1. Cənubi Azərbaycan şairləri fars dilində yazsalar da, Azərbaycan dilində düşünmə tərzinin onların poetik ifadəsinə, obrazlar sistemində və üslubuna mühüm təsir göstərmişdir.

2. Cənubi Azərbaycan şairlərinin farsdilli əsərlərində Azərbaycan türkcəsinə məxsus leksik vahidlər, frazeoloji birləşmələr, sintaktik quruluşlar və folklor elementləri müşahidə olunur.

3. Qeyd etdiyimiz şairlərin yaradıcılığında milli poetik təfəkkür, obrazlar sistemi və mədəni kodlar fars dilinə lokal uyğunlaşdırma ilə daxil edilmiş və fərqli ədəbi-estetik forma yaratmışdır.

4. Azərbaycan dilinin təsiri altında formalaşmış şifahi xalq ədəbiyyatı elementləri, xalq müdrikliyi və ritmik-melodik quruluş farsdilli şeirlərin daxili strukturuna təsir etmişdir.

5. Cənubi Azərbaycan şairlərinin farsca əsərlərindəki bu dil və mədəniyyət qarışıqları fars ədəbiyyatının zənginləşməsində xüsusi rol oynamış, çoxmədəniyyətli ədəbi irsin formalaşmasına töhfə vermişdir.

6. Tədqiq olunan nümunələr göstərir ki, Azərbaycan dili yalnız kommunikativ vasitə deyil, eyni zamanda bədii təfəkkürün daşıyıcısı və formalaşdırıcısı kimi çıxış edir.

7. Həmin yaradıcılıq nümunələri göstərir ki, Cənubi Azərbaycan şairlərinin farsdilli əsərlərində dil içində dil,

mədəniyyət içində mədəniyyət modeli mövcuddur və bu model müxtəlif dilli ədəbiyyat tədqiqatları üçün yeni baxış bucağı açır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: “Cənubi Azərbaycan şairlərinin farsdilli yaradıcılığına Azərbaycan dilinin təsiri” mövzusunda aparılan bu tədqiqat, ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik sahələrinin qovşağında duran nadir və aktual məsələlərdən birini əhatə edir. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı əsas məqamlarla xarakterizə olunur:

1. İki dilli ədəbi mühitin qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin araşdırılması: Bu iş Cənubi Azərbaycanda uzun əsrlər boyu davam edən ikidilli (Azərbaycan və fars dilləri) ədəbi mühitin spesifik xüsusiyyətlərini, xüsusilə də farsdilli poetik nümunələrdə Azərbaycan dilinin leksik, frazeoloji, sintaktik və fonetik izlərini ilk dəfə sistemli və analitik şəkildə təhlil edir. Bu yanaşma klassik ədəbiyyatın dil mənzərəsinə yeni baxış gətirir.

2. Cənubi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında dilin milli-identik funksiyasının izahı: Tədqiqat sübut edir ki, fars dilində yazan Cənubi Azərbaycan şairləri yalnız məcburi siyasi və sosial şərtlərin təsiri ilə deyil, eyni zamanda ana dillərini (Azərbaycan dilini) poetik təfəkkürün ifadə vasitəsi kimi yaradıcılıqlarında daşıyıblar. Bu isə Azərbaycan dilinin milli kimliyin daşıyıcısı kimi farsdilli ədəbiyyat kontekstində oynadığı rolu yenidən qiymətləndirməyə imkan verir.

3. Yeni arxiv materialları və mənbələrin elmi dövriyyəyə cəlb olunması: Tədqiqat zamanı indiyə qədər geniş elmi təhlilə cəlb olunmamış əlyazmalar, farsdilli şeirlər toplusu, tərcümə variantları və biblioqrafik mənbələr sistemləşdirilərək Azərbaycan dilinin təsir izləri kontekstində təhlil olunmuşdur. Bu isə mövzuya dair yeni faktoloji baza yaratmışdır.

4. Dil və mədəniyyət münasibətlərinə interdisiplinar yanaşma: Araşdırmada yalnız dil faktoru deyil, eyni zamanda ədəbi üslub, mədəni kontekst, ictimai-siyasi mühit və milli-mənəvi dəyərlər kimi komponentlər də nəzərə alınmışdır. Bu isə tədqiqatın elmi nəticələrini daha geniş və hərtərəfli qiymətləndirməyə şərait yaradır.

5. Azərbaycan dilinin təsirinin mərhələliliyi və tipoloji xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi: Tədqiqatda Azərbaycan dilinin farsdilli poeziyaya təsiri zamana və şairin mənsub olduğu ədəbi məktəbə görə mərhələlərə bölünərək təhlil edilir. Bu, təsirin təsadüfi deyil, müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında baş verdiyini göstərir.

Apardığımız tədqiqat həm Azərbaycan ədəbi irsinin ikidilli kontekstlərdə öyrənilməsi baxımından, həm də Azərbaycan və İran mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələrinə dair tədqiqatların inkişafı yönündən mühüm elmi yenilik daşıyır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqat nəticəsində əldə edilən təcrübi nəticələrdən Azərbaycan və fars dillərinə dair mühazirə və seminarlar zamanı istifadə etmək mümkündür. Nəzəri baxımdan isə ali məktəblərin dilçilik, Azərbaycan və fars dilçiliyinin nəzəri problemlərinə həsr olunmuş əsərlərdə, o cümlədən dərslik və tədqiqatlarda dissertasiyanın nəticələrindən istifadə etmək olar. Fars dilinin tədqiq və tədrisində, dilçiliyin aktual problemlərinin həllində dissertasiyanın elmi qənaətləri nəzəri və təcrübi cəhətdən əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatın nəticələrindən ali təhsil ocaqlarının bakalavriatura və magistratura təhsil səviyyələrində İran dilçiliyimə dair fənn proqramları, dərslik, metodik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında, fars dili və ədəbiyyatının nəzəri və xüsusi kursları üçün mühazirələrin tərtib olunmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi: İddiaçının mövzu ilə bağlı 17 elmi əsəri Azərbaycan, Türkiyə və Qazaxıstanda çap olunmuşdur. Müəllif Azərbaycan və Türkiyədə keçirilən beynəlxalq elmi konfranslarda mövzu ilə bağlı çıxışlar etmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: “Cənubi Azərbaycan şairlərinin farsdilli yaradıcılığına Azərbaycan dilinin təsiri” adlı dissertasiya işi AMEA akademik Ziya M.Bünyadov adına Şərqişnaşlıq İnstitutunun İran filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi: Dissertasiya

giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın “Giriş” hissəsi 7 səhifə (12000 işarə), I fəsil 74 səhifə (109000 işarə), II fəsil 43 səhifə (61200 işarə), III fəsil 39 səhifə (51215 işarə), “Nəticə” 5 səhifə (8465 işarə) həcmindədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi əlavələr və ədəbiyyat siyahısı istisna edilməklə 241880 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dörd paragrafdan ibarət olan dissertasiyanın **birinci fəsil** “**Farsdilli ədəbiyyata Azərbaycan dilinin təsiri – lingvistik aspektlər və bədii inkişaf mexanizmləri**” adlanır. “**Farsdilli şairlərin yaradıcılığında türk mənşəli leksik vahidlərin funksionallığı**” adlı **birinci paragrafda** farsdilli ədəbiyyata Azərbaycan dilinin lingvistik aspektdən təsirləri araşdırılmışdır. Bütün dünya dillərində olduğu kimi fars dilinə də çoxlu sayda əcnəbi sözlər daxil olmuşdur. Tarixi vərəqləyərkən görmək olar ki, farsdilli regionlarda türk dövlətlərinin hakimiyyəti uzun illər boyunca davam etmiş və bu da fars dilinə türk dilinin böyük təsir göstərməsinə səbəb olmuşdur. Hal-hazırda İran ərazisində Azərbaycan dilinin işləkliyi də fars dilinə çoxlu sayda türk sözlərinin daxil olmasına şərait yaradır. Bu təsir təkcə məişət dilində deyil, həm də ədəbi dildə də özünü çox aşkar şəkildə biruzə verir. Belə ki, farsdilli ədəbiyyat mənbələrini araşdırarkən burada çoxlu sayda türk sözlərinə rast gəlmək olar. Ona görə də bu araşdırmada farsdilli ədəbiyyata daxil olan türk sözlərinin müəyyən edilməsini türk, xüsusilə Azərbaycan dilinin fars dilinə təsirinin araşdırılması baxımından əhəmiyyətli saymaq olar. Bu araşdırmamızda yüzdən çox türk sözlərini müəyyənləşdirmişik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərdən hər biri on dəfələrlə farsdilli şairlərin əsərlərində işlənmişdir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər azərbaycanəsilli şairlərin yaradıcılığında daha çox üstünlük təşkil edir. Həmin şairlərdən Saib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Övhədi Marağayi, Nəyyir Təbrizi, Xaqani Şirvani, Hümam Təbrizi, Pərvin Etesami, İrəc Mirza, Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar və digər

azərbaycanəsilli şairlərin adlarını çəkmək olar. Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan şairləri heç vaxt öz dillərinə biganə qalmamış və yeri gəldikcə fars dilində işlənən sözlər əvəzinə öz doğma ana dillərində olan sözləri daxil etmişlər.

Farsdilli ədəbiyyatın inkişafında Azərbaycan şairlərinin xidmətləri danılmazdır. Onlar öz əsərlərini fars dilində qələmə alsalar da, yaradıcılıqlarında doğma dilin təsirini duymamaq mümkün deyil. Bu təsiri sözlər, deyimlər və hətta cümlələr səviyyəsində görmək mümkündür. Bu araşdırmada farsdilli ədəbiyyatda işlənən türk sözləri və onların bəzilərinin etimologiyasını araşdırmağa çalışmışıq. Dediklərimizi sübuta yetirmək üçün farsdilli ədəbiyyata daxil olan sözləri bir neçə hissəyə bölmüşük:

1. Hərbi terminlər
2. Məişət leksikası
3. İdarəçilik terminləri
4. Qida adları
5. Qohumluq bildirən sözlər
6. Zoonimlər
7. Digər sözlər¹³

Fəslin **ikinci paragrafı “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın farsdilli yaradıcılığına Azərbaycan dilinin təsiri”** adlanır ki, burada Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın farsdilli “Divan”ı əsasında Azərbaycan dilinin fars dilinə təsirinin istiqamətləri və miqyası araşdırılır.¹⁴ Tədqiqat göstərir ki, bu təsir üç əsas müstəvidə – leksik, sintaktik və üslubi-poetik səviyyələrdə təzahür edir. Leksik müstəvidə Şəhriyar yalnız hər iki dildə işlək olan müştərək vahidlərə üstünlük vermir, həm də fars ədəbi dilində normativ sayılmayan, lakin Azərbaycan türkcəsində canlı dolaşımında olan söz

¹³ Mənsimov, N.R. Farsdilli ədəbiyyatda türk sözləri// – Bakı: Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal, – 2025. №1(10), – s.28-38
<https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.1.28>

¹⁴ Mənsimov, N.R. Şəhriyarın farsdilli yaradıcılığına Azərbaycan dilinin təsiri// – Bakı: Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal, – 2025. №2(12), – s.44-51
<https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.2.44>

və söz birləşmələrini poeziya dilinə gətirir. Belə vahidlər şairin misralarında məna çaları, emosionallıq dərəcəsi və mədəni assosiasiyalar (yurd, el-oba, dədə-baba dünyası, yaylaq-qışlaq kimi məkan kodları) baxımından mətnə əlavə yük daşıyır, poetik mənzərəni “xalqvari” və səmimi tonla zənginləşdirir.

Şəhriyarın farsca şeirlərində Azərbaycan və fars dilində işlənən müştərək sözlərə tez-tez rast gəlinir. Məsələn: yar, can, qəlb, dost, ay, dağ, qardaş, yol, sevdə kimi sözlər fars dilinə uyğunlaşdırılaraq poetik mətnə daxil edilmişdir. Bu, onun ana dilinə sevgi və doğmalıq hissinin təzahürüdür. Bununla yanaşı Şəhriyar türk sözlərini fars dilinə daxil etməkdən də çəkinməmiş və onları olduğu kimi saxlamışdır. Belə sözlərdən birinə aşağıdakı beytdə rast gəlmək olar:

این معلقهای شوق و این کبوترهای دل
ترسم آخر در خم چنگال قوش آرد مرا¹⁵

Bu şövk müəlləqələri və bu könül göyərçinləri

Qorxuram, axırda məni quşun caynağının əyrisinə gətirər.

Sintaktik səviyyədə təsir daha çox deyim və frazeoloji modellərin, həmçinin nitq aktı quruluşlarının farscaya köçürülməsi ilə üzə çıxır. Xalq danışığı üslubuna məxsus paralel konstruksiyalar, nida-sual cümlələrinin sıxlığı, müraciət formullarının çoxluğu, eləcə də Azərbaycan türkcəsində tipik olan ritmik cütləşmələr və təkrirlər Şəhriyarın farsca şeirlərində də ardıcıl görünür. Bu, yalnız söz səviyyəsində bir “qarışma” deyil, söyləmin daxili axışını dəyişən, sintaktik dinamikanı canlılaşdıran müdaxilədir.

Üslubi-poetik qatda isə Şəhriyar klassik fars poeziyasının ağır, təmtəraqlı ornamentikasından qismən uzaqlaşaraq danışığı dilinə yaxın, səmimi və anlaşılıqlı ifadə sistemini formalaşdırır. Aşıq-bayatı ənənəsinin lirizmi, tənqis və daxili qafiyə kimi xalq poetik texnikaları əruz qəlibində yeni nəfəs qazanır; beləliklə, hissin təbiiyi sözün təntənəsindən üstün tutulur. Başqa sözlə, Şəhriyarın farsdilli yaradıcılığı dil kontaktlarının məhsuldar modelini nümayiş etdirir: Azərbaycan dilinin ruhu və obraz sistemi fars poetik

¹⁵ Şəhriyar، سيد محمد حسين. ديوان شهریار / سيد محمد حسين شهریار، جلد اول، - تهران: - 1371، -

749 ص. ص. 80

mühitində yeni semantik imkanlar açır, ünsiyyət çevikliyi artırır və interkultural körpü yaradır. Bu qənaətlər həm kontakt-lingvistikada, həm də tərcümə və üslubşünaslıq üçün praktik əhəmiyyət daşıyır; gələcək tədqiqatlar korpus əsaslı tezlik, frazeologizmlərin paylanması və sintaktik modellərin statistikasını istiqamətində dərinləşdirilə bilər.

“Azərbaycan dilinə məxsus deyimlərin farsdilli poeziyada işlənmə xüsusiyyətləri” adlı **üçüncü paraqrafda isə** dünyaca məşhur şair Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı bir çox aspektlərdən araşdırılmış, onun yazdığı poemalar əsasında yüksək şairlik istedadı həmişə ədəbiyyatşünasların diqqət mərkəzində olmuşdur. Məlum olduğu kimi fars dilində yazıb yaradan şairlərin əsərlərində bir çox xüsusiyyətlər vardır ki, onlardan biri də əsərdə xalq deyimləri, atalar sözlərindən istifadə olunmasıdır. Nizami Gəncəvi yaradıcılığını araşdırdıqca onun əsərlərində işlənmiş deyimlərin nə böyük ustalıqla fars dilində verilməsinin şahidi oluruq. Bu deyimlərin Azərbaycan dilinə nəzmlə tərcüməsi nə qədər gözəl olsa da, onların fars dilində qarşılığının belə ustalıqla verilməsi sözün həqiqi mənasında oxucunun heyranəsinə səbəb olur. Düzdür demək olmaz ki, bütün deyimlərimiz fars dilində olduğu kimi verilmişdir. Amma mühüm məsələ budur ki, həmin deyimlər əsrlər keçdikdən sonra günümüzdə dəyişikliklərə uğrasa da, onların indi də Azərbaycan dilində işlənməsi açıq-aydın görünür.¹⁶

Bu paraqrafda Məhəmməd Füzulinin farsca “Divan”ında işlənən frazeoloji birləşmələrə Azərbaycan dilinin təsiri¹⁷,

¹⁶ Mənsimov, N.R. Azərbaycan türkcəsi deyimlərinin farsca nəzmə çəkilməsi: Gəncəvi Nizami örnəyində// Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, – 2024, 11(5), – s.2990-3016 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4256699>

¹⁷ Mənsimov, N.R. Məhəmməd Füzulinin farsca “Divan”ında işlənən frazeoloji birləşmələrə Azərbaycan dilinin təsiri // Gazi Universitesi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinə həsr olunmuş Uluslararası Füzüli Sempozyumu, – Ankara: 9-10 ekim, – 2024, – s.337-342 <http://www.turkkulturu.org.tr>; Füzulinin farsdilli divanının bədii-tematik xüsusiyyətləri// Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli müştərək müsəlman mədəniyyətinin yetirməsi kimi" mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 2024, s. s.189-191

Əfzələddin Xaqaninin “Divan”ında işlənən zərbül-məsəllər¹⁸, Saib Təbrizinin “Divan”ında işlənmiş zərbül-məsəllər¹⁹ araşdırılmışdır.

“Azərbaycan xalq ədəbiyyatına məxsus obraz və motivlərin farsdilli poeziyada təzahürü” adlı **dördüncü paragrafda** qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan nağıl personajları və motivləri ilə farsdilli ədəbiyyat arasında bir sıra paralellər və tipoloji oxşarıqlar müşahidə olunur. Hər iki ədəbiyyatda folklor qəhrəmanları²⁰, mifoloji varlıqlar və simvolik motivlər ortaq tarixi-mədəni köklərə söykənir. Bu xüsusilə türkdilli və irandilli xalqlar arasında uzun əsrlər boyu davam edən mədəni təmaslar nəticəsində formalaşmışdır.

Məsələn, Azərbaycan nağıllarında geniş yayılmış div, darğa, cadugər, Simurq, Qaf dağı, İrəm şəhəri kimi obrazlar farsdilli folklorda və klassik ədəbiyyatda da müxtəlif formalarda mövcuddur. Simurq motivi “Şahnamə”də Zal və Rüstəm əfsanəsində mühüm rol oynayır. Bu motiv Azərbaycan nağıl mətnlərində də xilasedici quş obrazı şəklində əks olunur.

Div-e yekçeşm (birgözlü div) obrazı Azərbaycan nağılında Təpəgöz şəklində təqdim olunur. Bu obraz həmçinin Yaxın Şərq folklorunda Dəccal və ya mifoloji varlıqların transformasiyası kimi də yozulur.

Bunlarla yanaşı, cadugərlik, əfsanəvi şəhərlər (İrəm və s.), Qaf dağı kimi mifoloji mərkəzlər hər iki ədəbiyyatın təsəvvüf və xalq

¹⁸ Mənsimov, N.R. Əfzələddin Xaqaninin “Divan”ında işlənən türk sözləri və məsəllər, // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərşünaslıq İnstitutu, Müasir şərşünaslığın inkişaf yolları. – Bakı: 2025, - s. 380-384

¹⁹ Mənsimov, N.R. Saib Təbrizi “Divan”ında işlənmiş zərbül-məsəllər// Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci il dönümünə həsr olunmuş Şərq filologiya məsələləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, –Bakı: – 2024, – s.19-22; Mənsimov, N.R. Saib Təbrizinin “Divanı”ında Türkdilli onomastik leksika// Ərəbşünaslıq və Şərşünaslıq: Müasir dünyada mədəniyyətlərarası dialoq mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – 2024, – s.130-132

²⁰ Qövsü, Fərzanə Məmmədəli. Güney Azərbaycan folkloru/ Məmmədəli Qövsü Fərzanə, – Bakı: Elm və təhsil. –2013, – 456 s.

inancları ilə bağlı qatlarında bənzər funksiyalara malikdir. Bu oxşarlıqlar mədəni sintez və orta q mifoloji təməlin göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

Farsdilli ədəbiyyatda Azərbaycan nağıl motivlərinin istifadəsi geniş və çoxşaxəli xarakter daşıyır. Bu motivləri tematik baxımdan üç əsas kateqoriyada qruplaşdırmaq mümkündür: nağıl personajları, toponimlər, rəqəm simvolizmi və əşyalar. Nağıl personajları isə öz növbəsində dörd alt qrupa bölünür: mifik qəhrəmanlar, dini-tarixi şəxsiyyətlər, real insan obrazları və heyvanlar.

1) Mifik qəhrəmanlar qrupuna fars və Azərbaycan folklor ənənələrində orta q kökə malik olan obrazlar daxildir. Bunlara Simurq, Zümrüd quşu, Təpəgöz, div, əjdaha, pəri, Ağ div, Qara div, cin, ifritə, Abi-həyat (Dirilik suyu), dərya atı, qızıl balıq, Xızır və Rüstəm kimi mistik və qəhrəmanlıqla bağlı personajlar daxildir.

2) Dini-tarixi şəxsiyyətlər arasında isə həm islam, həm də qədim Şərq tarixi və ədəbiyyatında mühüm yer tutan obrazlar yer alır: İskəndər, Hatəm, Loğman, Yusif, Süleyman, Bilqeyis, Şah Abbas, Şah İsmayıl, Bəhram və digərləri.

3) Real insanlar kateqoriyası isə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini və sosial rollarını əks etdirən personajları əhatə edir: şah, vəzir, şahzadə, keçəl, darğa, dərviş, küpəgirən qarı, usta, şeyird, tacir, sövdəgər, xarrat, dərzi, mehtər, çoban, münəccim, rəmmal, cadugər, qəvvas, pinəçi, abid, cəllad, odunçu, bağban və s.

4) Heyvanlar isə əsasən simvolik və funksional rol daşıyır və nağıl mətnlərində tez-tez rast gəlinir: ağ quş, tutuquşu, tülkü, at, qara at, pələng, şir, ayı, canavar, çaqqal, ilan, qurd, siçan, it, tula, eşşək və s.

Toponimik motivlər arasında isə nağıl mətnlərinin məkan strukturuna daxil olan bir sıra mifoloji və coğrafi adlar qeyd oluna bilər: Qaf dağı, İrəm bağı, Gülüstani-bağı-İrəm, Ağ dəniz, Qara dəniz, Dərya-ye Kəmə, Rum, Nil dənizi, Hindistan, Çin, Firəng, Firəngistan və s.

Rəqəmlər baxımından Azərbaycan nağıllarında tez-tez rast gəlinən ədədi göstəricilər əsasən simvolik xarakter daşıyır. Bu kontekstdə ən geniş yayılmış rəqəmlər “üç”, “yeddi” və “qırx”dır

ki, onlar mifoloji və dini-mədəni kodların daşıyıcısı kimi çıxış edir və süjetin strukturlaşdırılmasında xüsusi funksionallıq qazanır.

Əşyalardan səbir daşı, göy muncuq, sehrli üzük, xalça, sandıq, qılınç, dinar və s.-ni qeyd etmək olar.

Nağıl mətnlərində istifadə olunan əşyalar da özündə arxetipik və funksional simvolizmi ehtiva edir. Məsələn, səbir daşı insanın emosional və psixoloji davamlılığını təcəssüm etdirir, sehrli üzük və xalça maqik gücə malik vasitə kimi qəhrəmanın taleyində dönüş nöqtəsi yaradır. Sandıq, batman, dinar kimi obyektlər isə nağıl qəhrəmanlarının qarşılaşdığı sınaq və mükafat məntiqinin daşıyıcılarıdır. Bu əşyalar həm də sosial-iqtisadi və mədəni kontekstlərə işarə edən simvollarıdır və farsdilli ədəbiyyatda da bənzər funksional-yaradıcılıq rolu ilə təkrarlanır.

Bu motivlərin farsdilli ədəbiyyatda təzahürü göstərir ki, Azərbaycan folkloru ilə fars mədəni məkanı arasında dərin tarixi və mədəni inteqrasiya mövcuddur.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Cənubi Azərbaycan şairlərinin farsdilli yaradıcılığında Azərbaycan dili – müləmmə ədəbi ənənəsi**” adlanır və mövzu iki paraqrafda tədqiq olunmuşdur. “**Klassik farsdilli poeziyada müləmmə janrında Azərbaycan dilinin rolu**” adlı fəslin **birinci paraqfarında** klassik ədəbiyyatda Azərbaycan dilinin rolu araşdırılmışdır. Fars dili, xüsusilə orta əsrlər dövründə Yaxın Şərqlə və Mərkəzi Asiyada mədəniyyətin, ədəbiyyatın və rəsmi ünsiyyətin aparıcı dili olmuşdur. Bu səbəbdən bir çox azərbaycanlı şairlər öz yaradıcılıqlarını fars dilində qələmə almışlar. Bununla yanaşı, həmin şairlər doğma dillərindən – Azərbaycan türkcəsindən – tamamilə uzaqlaşmış, əksinə, ana dilini farsdilli poetik mətnlərə daxil edərək ikidilli poetik ənənənin – müləmmə janrının yaranmasına səbəb olmuşlar.

“Müləmmə” termini ərəbcə “rəngarəng”, “parlaq” mənalarını daşıyır və klassik şərqlə poeziyasında müxtəlif dillərin bir mətnədə birləşdirilməsi ilə yaranan poetik janrı ifadə edir. Bədiyyat elminin terminologiyasında isə müləmmə elə bir şeir formasıdır ki, orada iki və ya daha çox dildə yazılmış misralar ardıcıl və harmonik şəkildə təqdim olunur. Ənənəvi olaraq bu janrda əsas dil fars dili olsa da,

digər misralarda ərəb, türk, urdu və ya hind dilləri də işlədilər bilər. Bu, şairin müxtəlif bacarığını və poetik çevikliyini nümayiş etdirən incə sənətkarlıq nümunəsidir.

Füzulinin farsca “Divan”ını tədqiq edən şərqsünas-alim Şəfəq Əlibəyli əsərdə mövcud olan və dilçilikdə diqlossiya adlanan ikidillilik haqda yazır:

“Divanda orijinal ahəng yaradan məqamlardan biri də diqlossiya-ikidillilikdir. Göründüyü kimi, diqlossiya kamil və bitkin Füzuli üslubunun elementlərindən biridir. Əsərdə diqlossiya vasitəsi ilə xüsusi nitq zənginliyi və ikili ahəng yaranır. Orta əsrlər şeir dili problemlərindən biri olan ikidillilik maraqlı janr və fiqurlar yaradaraq divana nüfuz edir. Diqlossiyanın tərkib hissələrindən olan “müləmmə” janrı, “müləmma” və “tərcümə” kimi poetik fiqurlar buna maraqlı misaldır.²¹

İkidillilik (diqlossiya) sosiolinqvistikanın maraqlı bölmələrindən olaraq, hər bir dövr üçün aktual dilçilik problemlərindən sayılır. İctimai-siyasi, ideoloji, tarixi-mədəni problemləri özündə cəmləşdirən diqlossiya hadisəsi sosioloji faktorlarla müşayət olunur. Müəyyən zaman, məkan daxilində mövcud olan diqlossiyanı öyrənmək üçün həmin dillərin ictimai, psixoloji, estetik, qnesoloji, kommunikativ funksiyalarını nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Bu sosiolinqvistik dil hadisəsi yazıda, nəsrə, nəzmdə öz əksini tapır, nitqin xüsusi formasına çevrilir.²²

Müləmmənin məqsədi və funksiyası haqqında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Estetik gözəllik yaratmaq – müxtəlif dillərin ahəngindən istifadə etməklə ritmik və fonetik zənginlik əldə olunur;

- Mədəni sintez – fərqli dillərin və poetik ənənələrin vəhdəti yaradılır;

- Dil biliyinin nümayişi – şairin filoloji hazırlığı və müxtəlif dilli ifadə imkanları ön plana çıxır;

²¹ Əlibəyli, Şəfəq. Füzulinin farsca divanı: linqvopoetik özəlliklər/ Şəfəq Əlibəyli, –Bakı: Nurlan-Pres, – 2008. – 353 s. – s. 62

²² Yenə orada – s. 63

- Semantik dərinlik – eyni poetik məzmun müxtəlif dillərlə fərqli şəkildə şərh olunur.

Burada müləmmə ilə təzminin fərqlərini də qeyd etmək yerinə düşər. Çünki "müləmmə" ilə "təzmin" anlayışları qarışdırılmamalıdır. Təzmin o zaman baş verir ki, şair başqa bir şairin misrasını və ya beytini öz şeirində istifadə edir. Halbuki müləmmədə bütün misralar şairin özünə məxsus olur, sadəcə olaraq fərqli dillərdə ifadə olunur. Bu baxımdan müləmmə orijinal yaradıcılıq forması hesab olunur, təzmin isə istinad və sitatla bağlı poetik texnikadır.

Müləmmə janrı, klassik poeziyada çoxdillilik və mədəniyyətlərarası dialoqun poetik ifadəsi kimi xüsusi yer tutur. Bu janr vasitəsilə şairlər öz estetik bacarıqlarını, dil və üslub məharətlərini nümayiş etdirməklə yanaşı, fərqli dillər və ədəbi ənənələr arasında körpü qurmuşlar.

Klassik farsdilli ədəbiyyatda fəaliyyət göstərmiş bir sıra Azərbaycandilli şairlər poetik yaradıcılıqlarında müləmmə janrına xüsusi önəm vermişlər. Məlumdur ki, müləmmə janrı – iki və ya daha çox dildə yazılmış şeirlər formasını ifadə edir və bu janrın əsas xüsusiyyəti bir dilin poetik sistemində digər bir dilin (xüsusən ana dilin) elementlərinin - misra, beyt, hətta bütöv cümlə və deyimlərin işlədilməsidir. Bu janr, yalnız formal texniki çeviklik göstəricisi deyil, həm də dilin, kimliyin və mədəniyyətin poetik təqdimatı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bu baxımdan, Qasim Ənvar²³, Saib Təbrizi, Nəbati²⁴, Heyran xanım²⁵, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Əfzələddin Xaqani və başqaları müləmmə janrında yazdıqları şeirlərlə həm Azərbaycan türkcəsinin, həm də

²³ Mənsimov, N.R. Mövlananın Qasim Ənvar yaradıcılığına təsiri // Bakı: Şərq filologiyası məsələləri, –2024. №12, – s.304-318

²⁴ نباتی، سید ابو القاسم. نباتیین تورکی دیوانی / سید ابوالقاسم نباتی – تبریز: احرار، - 1372، - 478 ص.

²⁵ Mənsimov, N.R. Heyran xanım və Nəbatinin farsdilli şeirlərində Azərbaycan dilinin təsiri, // – Bakı: Filologiya məsələləri. –2025, №6, – s. 98-107

<https://doi.org/10.62837/2025.6.98>

fars dilinin poetik imkanlarını birləşdirmiş, mədəniyyətlərarası sintez yaratmışlar. Onların poeziyasında azərbaycanca misraların, ifadələrin və ya bütöv cümlələrin farsdilli kontekstdə yer alması təsadüfi deyil. Bu, həm də şairlərin daxili mənəvi tələbatından – öz doğma dilində daha səmimi, daha dəruni və daha bədii ifadə ehtiyacından qaynaqlanır.²⁶

Fəslin **“Müasir farsdilli poeziyada Azərbaycan dilində poetik fraqmentlərin estetik funksiyası”** adlı **ikinci paraqrafında** müasir dövr şairlərinin mülləmədə yazdığı şeirlər tədqiq olunmuşdur. Müasir dövr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox şairlər öz doğma dillərinə bağlılıqlarını müxtəlif formalarda bəyan etmişlər. Bəziləri fars dilində yazdıqları şeirdə ana dilinə olan sonsuz məhəbbətini ifadə etmiş, bəziləri bir misrası fars, digər misrası Azərbaycan dilində şeir yazmış və Əlirza Rizayi kimi şairlər də şeirdə doğma dilinin ayrı-ayrı sözlərinin qarşılığını verməklə bir növ ana dilinə olan sevgisini ifadə etmişdir. Belə şeirlərin yazılması Azərbaycan dilinin fars dilinə təsirinin araşdırılması baxımından da çox maraqlıdır. Təbii ki, farsca belə şeirləri oxuyanlar Azərbaycan dilinin təsiri altına düşür və get-gedə dilin təsiri daha da güclənir. Şairin bu şeirini “farsca-türkcə”, “türkcə-farsca” lüğət kimi də dəyərləndirmək olar.²⁷ Çünki burada çox sözlərin qarşılığı şeir formasında təqdim olunur ki, bu da Azərbaycan dilinin fars dilinə olan birbaşa təsirinin göstəricisidir.

Müasir dövrdə mülləmə janrında yazıb-yaradan şairlərin sırasında yalnız Əlirza Rizayi ilə kifayətlənmək doğru olmaz. Düzdür, bu janrda ən məhsuldar və məşhur nümayəndə məhz Əlirza Rizayi hesab olunur və onun mülləmə şeirləri janrın inkişafında müstəsna yer tutur. Lakin bu sahədə fəaliyyət göstərən digər

²⁶ Mansimov, N.R. The genre of “mulamma” in classical persian literature and the role of the azerbaijani language. // In the world of science and education. – Almata: – 2025, – s.25-36 <https://irc-els.com/ru/journals/49-zhurnal-mart-14>

²⁷ Mənsimov, N.R. Müasir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında şeirlə yazılmış ikidilli lüğət //– Bakı: Dil və ədəbiyyat, –2025. №127, – s. 272-277 http://philology.bsu.edu.az/az/content/dil_v_dbiyyat_beynlxalq_elminzri_jurnal

görməli ədəbi simaların da adlarını çəkmək zəruridir. Belə ki, Mustafa İzzəti, Məhəmməd Sadiq Nayibi, Rizvan Rahili, Yusif Həsəni Əzəmi, Talib, Kəyan Təbrizi kimi müasir dövr Cənubi Azərbaycan şairləri də müləmmə janrında dəyərli nümunələr yaratmışlar.

Bu şairlərin əsərlərində Azərbaycan dili yalnız leksik vahid kimi deyil, bütöv cümlələr və sintaktik konstruksiyalarla təmsil olunur. Onların şeirlərində Azərbaycan türkcəsində işlənmiş misraların özünəməxsus melodikası və emosionallığı, farsca beytlərlə yanaşı, milli ruhu ifadə edir. Bu cür dil keçidləri oxucuda estetik zövq yaratmaqla yanaşı, həm də mənsub olduqları ana dilinə qarşı dərin qürur hissi doğurur. Məhz bu özəlliklər müasir farsdilli ədəbiyyatda Azərbaycan dilinin hələ də yaşadığını və estetik funksiyalarla qavranıldığını sübut edir. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir müləmmə poeziyası yalnız forma baxımından deyil, məzmun baxımından da dilin imkanlarını genişləndirir və Azərbaycan dilinin fars dilinə təsirini çoxcəhətli şəkildə əks etdirir. Adları çəkilən şairlərin hər birinin yaradıcılığından bir neçə misra təqdim etməklə bu təsiri konkret faktlarla əsaslandırmaq mümkündür. Bu beytlər dilin daşıyıcısı kimi şairlərin milli kimliyini qoruduğunu, eyni zamanda, dilin estetik gücünü müasir poeziyada nümayiş etdirdiyini bir daha təsdiqləyir. Müləmmə janrı, yəni bir şeirdə iki və ya daha çox dilin poetik cəhətdən vəhdət təşkil etməsi, Azərbaycan ədəbi ənənəsində qədimdən mövcud olmuş və müasir dövrdə də müxtəlif formalarda yaşamaqda davam edən poetik bir formadır. Bu janrın Cənubi Azərbaycan mühitində bədii-estetik imkanları ilə müasir dövrdə də aktiv şəkildə yaşadığını və inkişaf etdiyini görürük. Xüsusilə, müasir dövr Cənubi Azərbaycan şairləri bu janrı həm milli kimliyi qorumaq, həm də Azərbaycan dili ilə fars dili arasında estetik körpü yaratmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edirlər.

Bu kontekstdə Mustafa İzzətinin müləmmələri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Mustafa İzzətinin təqdim etdiyi aşağıdakı beyt:

بو مثل دۆزدی دئییب لر "ایت هورر کروان کئچر"
هر چه من گفتم نرو بی اعتنا کردی گذر²⁸

Bu məsəl düzdü deyiblər "İt hürər karvan keçər"

Hər çə mən qoftəm nərə biətena kərdi nəzər

(Mən nə qədər dedimsə getmə, etinasız etdin nəzər)

Bu beyt yalnız dil keçidi ilə deyil, eyni zamanda Azərbaycan xalq hikmətinin - yəni məsəlinin - müasir poeziyada işlənməsi ilə fərqlənir. Xüsusilə, "İt hürər, karvan keçər" məsəli Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında çox məşhur olan hikmətli bir deyimdir. Bu məsəlin farsdilli poetik mətndə orijinal Azərbaycan variantında yer alması, dilin və mədəniyyətin daşıyıcısı kimi funksional poetik rolunu aydın şəkildə nümayiş etdirir. Burada təkcə bir dil keçidi deyil, mədəni-mənəvi bir təzahür mövcuddur.

Digər tərəfdən, Məhəmməd Sadiq Nayibinin müləmmə janrında yazdığı aşağıdakı beyt janrın forma və üslub baxımından yenilikçi təbiiqinə nümunədir:

هیچ کس مانند او ، کؤنلومده بیر اود سالمادی
ساعتی از بهر شادی ، هئچ یانیمدا قالمادی²⁹

Hiç kəs manənd-e u könlümdə bir od salmadı

Saəti əz bəhr-e şadi yanımda qalmadı.

Burada şair hər bir misranın əvvəlini fars, sonunu isə Azərbaycan türkcəsində yazaraq, iki dilin qarşılıqlı poetik harmoniyasını yaratmışdır. Bu yanaşma yalnız dil biliklərinin deyil, həm də poetik düşüncənin ikidilli platformada ifadəsinin göstəricisidir. Nayibinin bu üsulu klassik müləmmələrdən fərqlənərək yeni bir estetik düzüm yaradır – yəni beytin daxilində dil keçidi ilə ikili poetik struktur qurur. Bu həm şairin formal yaradıcılıq axtarıqlarının göstəricisidir, həm də oxucuya hər iki dildə emosional və məzmunlu təsir çatdırmaq məqsədi daşıyır.

Hər iki nümunədə ortaqlıq olan cəhət – Azərbaycan dilinin müasir farsdilli poeziyada təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, poetik

²⁸ عزیزی مصطفی. ترکی فارسی گوزل بیر شعر. [Elektron resurs]

URL <http://caymaz.arzublog.com/post/23598>

²⁹ ناییبی، صادق محمد. ملمع. [Elektron resurs]

URL <http://vom.ir/naebi>

ifadə və bədii dərinlik elementi kimi yer almasıdır. Müləmmə janrının bu cür aktual təbiiqləri sübut edir ki, Azərbaycan dili yalnız qorunub saxlanılmış, həm də estetik sistemdə aktiv şəkildə funksional rol oynayır. Bu isə ana dilinin poetik imkanlarının çoxşaxəli şəkildə yaşadığını və regional ədəbi proseslərə təsirini açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Belə ənənənin digər şairlərin yaradıcılığında da görmək mümkündür. Rizvan Rahilinin şeirinə baxaq:

گوزلیم آچ دوداغون چون لب تو چون شکر است
قارا گوزلرله منه باخ، که چو در و گهر است³⁰

Gözəlim aç dodağın çun ləb-e to çun şəkər əst

(Sənin dodağın şəkər kimidir)

Qara gözələrlə mənə bax ke çə dorr o qohər əst.

(Dürr və gövhər kimidir)

Yusif Əzəmi Həsənin şeirində də fars və Azərbaycan dilləri birlikdə işlənmişdir:

به تو دل نهاده ام من چه نهادنی نهانی
گندیب الدن اختیاریم داها قالماییب جوانی³¹

Be to del nəhadəm çe nəhadəni nəhani

Gedib əldən ixtiyarım daha qalmayıb cəvani (cavanlıq)

(Sənə ürək bağlamışam, necə gizli bağlanmadır)

Talibin şeirində oxuyuruq:

به دیدارت نشستم یارمنی درده سالان دلدار
مرا آنگونه باور کن اوزون تک عاشقم ای یار³²

Be didarət neşəstəm yar, məni dərdə salan dildar (Görüşündə oturdum yar)

Məra anqune bavər kon özün tək aşıqəm ey yar (Mənə elə inan)

³⁰ راحلی، رضوان. ملمع: [Elektron resurs]

URL <https://sareinsher.blogfa.com/post/50>

³¹ اعظمی، یوسف. بیر ملمع: [Elektron resurs]

URL <https://najafiyani007.blogfa.com/1391/09/4>

³² امیری، سید امیر علی. عر ملمع: [Elektron resurs]

<https://talib.blogfa.com/post/27/%D8%B4%D8%B9%D8%B1-%D9%85%D9%84%D9%85%D8%B9>

Kəyan Təbrizinin də müləmmə janrında çoxlu qəzəlləri vardır:

منه باخ سن ای وفاسیز ، کی قاپوندا بیر فقیرم
نروم ز کوبیت هرگز ، به درت اگر بمیرم³³

Mənə bax ey vəfasız, ki qapında bir fəqirəm
Nərəvəm ze kuyət hərgəz be dərət əgər bemirəm.

(Qapında ölsəm belə, kuyindən heç vaxt getmərəm)

Müasir Cənubi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında müləmmə janrı yalnız poetik forma kimi deyil, həm də dil və mədəniyyətlərarası harmoniyanın ifadəsi kimi mühüm funksiyaya malikdir. Əlirza Rizayi ilə yanaşı, Rizvan Rahili, Yusif Əzəmi Həsəni, Talib və Kəyan Təbrizi kimi, digər tanınmış müasir şairlərin əsərləri bu ənənənin zəngin və davamlı şəkildə yaşadığını sübut edir.

Bu şeirlərin əsas özəlliyi ondadır ki, fars və Azərbaycan dilləri misralar daxilində və ya paralel beytlər şəklində üzvi surətdə birləşdirilmiş, semantik baxımdan tamamlayıcı rol oynamışdır. Bu da göstərir ki, müasir şairlər yalnız dil keçidlərini deyil, həm də bu dillərin emosional və bədii yüklərini paralel şəkildə poeziyada istifadə etmək bacarığına malikdirlər.

Rizvan Rahilinin şeirində Azərbaycan dilində başlayan və fars dilində tamamlanan misralar, dilin melodik və semantik ahəngini gücləndirir. Yusif Əzəmi Həsənin, Talibin və Kəyan Təbrizinin nümunələrində isə ana dilinə bağlılıq, fars dilindəki poetik motivlərlə vəhdət, emosional ifadənin zənginləşdirilməsi xüsusilə nəzərə çarpır.

Bu nümunələr əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, müləmmə janrı müasir Cənubi Azərbaycan poeziyasında ikidilliliyin sadə formal göstəricisi deyil, əksinə, şairlərin dil, mədəniyyət və kimlik məsələlərinə yanaşmasının poetik ifadəsi kimi çıxış edir. Azərbaycan türkcəsinin şifahi və yazılı ənənəsi farsdilli kontekstdə həm estetik, həm də ideoloji güc daşıyıcısı kimi

³³ کیانور حسن. اشعار ترکی و فارسی. [Elektron resurs]

<https://asemanam-blog.github.io/mihanblog/kyanvar.mihanblog.com/index.html>

funksionallıq qazanır. Bu da müasir dövrdə Azərbaycan dilinin təkcə kommunikativ deyil, həm də bədii və kimlik formalaşdırıcı vasitə kimi rolunu bir daha təsdiqləyir.

Dissertasiyanın “Cənubi Azərbaycan şairlərinin farsdilli yaradıcılığında Azərbaycanla bağlı toponimik və etnonimik vahidlər və poetizm müştərəkliyi” adlı üçüncü fəslə iki paragrafdan ibarətdir. **Birinci paragrafda “Azərbaycanla bağlı toponimik və etnonimik vahidlər”** araşdırılmışdır. Dissertasiyanın bu yarımfəslində Azərbaycanla bağlı toponim və etnonimlər araşdırılmışdır.³⁴ Ona görə də bu yarımfəslə iki hissəyə bölə bilərik: 1) Toponimlər və 2) Etnonimlər

1) Toponimlər

Farsdilli ədəbiyyatda Azərbaycanla bağlı toponimlərin işlənməsi geniş yayılmışdır və bu toponimlər müxtəlif tarixi, mədəni, ədəbi və coğrafi kontekstlərdə istifadə olunmuşdur. Adətən, farsdilli klassik poeziyada işlənən coğrafi adlar yalnız məkan anlamı daşımır, həm də həmin yerin tarixi, mədəni və siyasi əhəmiyyətini, bəzən isə metaforik və simvolik mənə qatlarını özündə birləşdirir.

Farsdilli ədəbiyyatda Azərbaycan toponiminin işlənmə xüsusiyyətləri mövzusunə akademik yanaşma əsasında geniş və sistemli şəkildə baxmaq məqsədəuyğundur. Bu kontekstdə Azərbaycan adının müxtəlif formalarının farsdilli şeirlərdə necə təzahür etdiyini araşdırmaq, həm dilin fonetik və morfoloji adaptasiyalarını, həm də mədəni-siyasi aspektləri üzərində durmaq vacibdir.

İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, farsdilli ədəbiyyatda “Azərbaycan” toponimi müxtəlif yazılış formalarında – “Azərbaycan”, “Azərbiycan”, “Azərbayqan” və sair – müşahidə olunur. Bu variasiyalar həm dövrün orfoqrafik xüsusiyyətlərindən, həm də regionlararası dil təsirlərindən qaynaqlanır. Belə ki, fars

³⁴ Hüseynova, Həcər. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu / Həcər Hüseynova. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, –2017, – 190 s., Qurbanov Afad. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları./, Afad Qurbanov. – Bakı: İmak, –I cild (2 cildə) –2019, – 282 s.

dilində türk dillərinə xas fonetik elementlər bəzən fərqli şəkildə kodlaşdırılır, bu da yazılışda fərqliliklərə səbəb olur.

Məsələn, Qətran Təbrizinin farsca yazdığı qəsidələrdə bu toponimin müxtəlif formalarda işlənməsi diqqət çəkir. O, bir qəsidəsində belə ifadə edir:

فتح آذربایجان امسال اینجا خوانده ام
فتح ترکستان و چین خوانم دگر سالت فرنگ³⁵

Bu il burda Azərbaycan fəthini oxudum,
Gələn il isə, ey Firəng, sənin üçün Türkünstan və Çinin fəthini oxuyacağam.

Başqa bir qəsidəsində isə oxuyuruq:

سوی آذربایگان خواهم شدن کز هر کسی
بنده را بهتر نوازد شاه آذربایگان³⁶

Azərbaycana tərəf gedəcəyəm ki,
Orada məni hər kəsdən daha yaxşı əzizləsin Azərbaycan şahı
Bu misralarda isə Azərbaycan həm istiqamət, həm də siyasi hakimiyyət mərkəzi kimi təqdim olunur. Şair “Azərbaycana tərəf gedəcəyəm” deyərəkən, buradakı səy Azərbaycan şahının nüfuz və himayəsi altında olmaq arzusu ilə bağlıdır. Şahın “hər kəsdən yaxşı mülayim və mərhəmətli olması” isə həmin siyasi hakimiyyətin ədəbi obrazlarda müsbət və güclü təəcəssümü kimi görünür.

Məliküş-şüəra Baharın əsərlərində isə “Azərbaycan” forması geniş istifadə olunur. Məsələn, onun belə bir bəyatı vardır:

آفرین گفتم بر باکو و آذربایجان
هم بر آن کس که شد این نظم قوی را رهبر³⁷

Bakıya və Azərbaycana tərif dedim,
Həm də o kəsə ki, bu güclü nizamı rəhbərlik etdi.

³⁵ تبریزی، قطران. دیوان: [Elektron resurs] / گنجور. - تهران، بی تا. -
URL: <https://ganjoor.net/ghatran/divan/ghaside/sh103>

³⁶ تبریزی، قطران. دیوان: [Elektron resurs] / گنجور. - تهران، بی تا. -
URL: <https://ganjoor.net/ghatran/divan/ghaside/sh132>

³⁷ بهار، ملک الشعرا: قصاید: [Elektron resurs] / گنجور. - تهران، بی تا. -
URL: <https://ganjoor.net/bahar/ghasidebk/sh122>

Burada Bakı və Azərbaycan birgə tərif olunur, bu isə regionun mədəni və siyasi birlik anlayışını gücləndirir. Şair həmçinin, bu güclü nizamın rəhbərini tərifləməklə, siyasi-hakimiyyət strukturunun ədəbi təsvirində Azərbaycan toponiminin önəmli yer tutduğunu göstərir.

Beləliklə, farsdilli ədəbiyyatda Azərbaycan toponiminin müxtəlif formalarda işlənməsi dilin morfoloji xüsusiyyətləri, bölgələrarası təsirlər, tarixi-mədəni kontekstlərlə bağlıdır. Şairlərin yaradıcılığında Azərbaycan həm tarixi-coğrafi məkan, həm siyasi hakimiyyət mərkəzi, həm də mədəniyyət və şair ruhunun simvolu kimi təcəssüm olunur. Onun ədəbi istifadəsi zaman-zaman fərqli çağırışlar, metaforalar və siyasi mesajlarla zənginləşərək farsdilli poeziyada özünəməxsus yer tutmuşdur.

Bu məsələnin daha dərinəndən araşdırılması üçün şairlərin fərdi yaradıcılıqlarında Azərbaycan toponiminin kontekstual istifadəsi, onun sinonim və metaforik məna qatları, həmçinin fərqli dövrlərdə bu toponimin ədəbi təzahürləri müqayisəli üsulla analiz edilməlidir. Nəticədə Azərbaycan toponiminin farsdilli ədəbiyyatda yalnız coğrafi göstərici kimi deyil, həm də ədəbi-estetik, mədəni və siyasi identitetin formalaşmasında mühüm rol oynadığı qənaətinə gəlmək olar.³⁸

Azərbaycanla bağlı bu toponimləri əsasən iki əsas kateqoriyaya bölmək olar: Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycan toponimləri.

1. Şimali Azərbaycanla bağlı toponimlər

Bu qrupa hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən şəhər və bölgələrin adları daxildir. Məsələn:

Bakı – Azərbaycanın paytaxtı kimi bu şəhərin adı klassik fars poeziyasında nadir hallarda çəkilsə də, XIX əsrdən etibarən sənaye və iqtisadi əhəmiyyətinin artması ilə ədəbi mətnlərdə də yer almağa başlamışdır.

³⁸ Mənsimov, N.R. Farsdilli ədəbiyyatda “Azərbaycan” toponimi// - Ümummillî Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 102-ci il dönümünə həsr olunmuş Şərq Filologiya Məsələləri mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları – Bakı: – 2025, – s. 58-59

Gəncə – Azərbaycanın qədim mədəniyyət və ədəbiyyat mərkəzlərindən biridir. Böyük şair Nizami Gəncəvinin doğulduğu şəhər kimi farsdilli ədəbiyyatda yüksək ehtiramla xatırlanır. “Gəncəvi” nisbəti də məhz bu şəhərin ədəbi kimliyini göstərir.³⁹

Şirvan, Şamaxı – Orta əsrlərdə böyük bir mədəni-siyasi bölgə olmuşdur. Farsdilli ədəbiyyatda “Şirvanşahlar” sarayının himayəsində olan şairlərin əsərlərində tez-tez bu bölgənin adı çəkilir.

Naxçıvan, Ordubad, Culfa – Azərbaycanın qədim yaşayış məskənləri olaraq tarix və ədəbiyyatda, xüsusən də coğrafi əsərlərdə və bəzi tərifnamələrdə xatırlanır.

Qarabağ – Ədəbiyyatda çox zaman təbiət gözəllikləri və musiqi-mədəniyyət kontekstində yer alır. Muğam sənəti ilə bağlılıq da bu toponimin ədəbi simvolikasını artırır.

Araşdırmalar əsasında Şairlərin əsərlərində Şəki, Şuşa, İrəvan, Bərdə, Beyləqan və s. şəhər adlarına da rast gəldik.

2. Cənubi Azərbaycanla bağlı toponimlər

Bu bölgə tarixi və mədəni baxımdan farsdilli ədəbiyyatın formalaşmasında və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Buraya aşağıdakı toponimlər daxildir:

Təbriz – Cənubi Azərbaycanın ən böyük şəhəri və tarixi mərkəzidir. Farsdilli ədəbiyyatda və xüsusilə klassik şeirdə bu şəhərin adı çoxsaylı şairlərin təxəllüslərində (“Təbrizi”) əks olunmuşdur. Şəhər həm də Səfəvilər dövründə paytaxt olmuş, elm, sənət və siyasətin mərkəzi sayılmışdır.

Marağa – Marağa rəsədxanası ilə tanınan bu şəhər klassik fars elmi-ədəbi irsində mühüm yer tutur. XIII əsrdə yaşamış Nasirəddin Tusi və başqalarının əsərlərində bu şəhər tez-tez qeyd olunur.

Ərdəbil – Səfəvilər sülaləsinin beşiyi kimi tarixi əhəmiyyət daşıyır. Farsdilli mətnlərdə dini-mistik kontekstlərdə də rast gəlinir.

Urmiya – Adətən Urmiya gölü ilə birlikdə təbiət təsvirlərində və yolçuluq mövzularında çəkilir.

³⁹ Mənsimov, N.R. Şairlərinin farsdilli yaradıcılığında Gəncə toponimi // Filologiya məsələləri. №7, – Bakı: - 2025, – s. 109-117

Qəzvin – Həm tarixi paytaxt, həm də mədəniyyət mərkəzi kimi tanınır. Farsdilli ədəbiyyatda bu şəhər dəfələrlə tərifnamələrdə və səfərnamələrdə qeyd olunmuşdur.

Sərab, Rudbar, Xoy, Zəncan və s. - bu şəhərlərin adları daha çox coğrafi bədii təsvirlərdə yer alır.

2) Etnonimlər

Saib Təbrizi Hindistana gedib orda yaşasa da, daim öz vətəninə, elinə-obasına sadiqliyini qorumuşdur. Bu fikri onun qəzəlləri əsasında söyləmək olar. Belə ki, şairin qəzəllərində türk dilində olan onomastik leksikadan çox geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Onun qəzəllərində Turan, Türküstan toponimləri, türk etnonimi, Səncər, Ayaz antroponimlərinin dəfələrlə işlənməsi fikrimizi bir daha sübuta yetirir:

دل خون شد و آن ترک جفاکش نیامد
در خاک هدف حسرت آن سخت کمان برد⁴⁰

Ürək qana döndü və o cəfəməslək türk gəlmədi
Hədəfdə onun həsrətini bərk kaman çəkdi

دیده بد به تو ای ترک ختایی مرساد
که بدخشان ز لب لعل تو خونین جگرسست⁴¹

Ey xətayi türkü sənə pis nəzər dəyməsin
Ki, Bədəxşan sənə lək dodağından ciyəri qanlıdır

توان تا حشر بوی خون شنید از خاک ترکستان
به جوش آورد از بس لعل او خون بدخشان را⁴²

Həşrə kimi Türküstan torpağından qan qoxusu eşitmək olar
Onun ləli (dodağı) Bədəxşan ləlini çox çuşa gətirdi

⁴⁰ تبریزی، صائب. دیوان اشعار: [Elektron resurs] / گنجور. - تهران، بی تا.

URL <https://ganjoor.net/saeb/divan-saeb/ghazalkasa/sh4364>

⁴¹ تبریزی، صائب. دیوان اشعار: [Elektron resurs] / گنجور. - تهران، بی تا.

URL <https://ganjoor.net/saeb/divan-saeb/ghazalkasa/sh1458>

⁴² تبریزی، صائب. دیوان اشعار: [Elektron resurs] / گنجور. - تهران، بی تا.

URL <https://ganjoor.net/saeb/divan-saeb/ghazalkasa/sh400>

تا به دولت بر سریر پادشاهی تکیه کرد
آمد از توران به درگاهش دو شاه نامدار⁴³

Dövlətə, padşahlıq taxtına söykənəndə
Dərgahına Turandan iki məşhur şah gəldi

جواب آن غزل است این که آذری فرمود
که ناامید مباشید، عاقبت خیرست⁴⁴

O qəzəlin cavabıdır bu azəricə buyurduğu
Ki, ümitsiz olmayın, aqibət xeyirdir

هزار حیف که عرفی و نوعی و سنجر
نیند جمع به دارالعیار برهانپور⁴⁵

Min heyf ki, Ürfi, Noui və Səncər
Bürhanpur Darul-əyarında cəm deyillər

ایاز شب را، ز اقبال عاقبت محمود
برید زلف به شمشیر ذو الفقار مثال⁴⁶

Ayaz gecəni Mahmudun aqibətinə görə
Zülfü Zülfüqar kimi qılıncla kəsdi

Bu beyt üzərində xüsusilə durmaq istəyirik. Çünki burada həm Ayaz sözünü, həm də Mahmud sözünü iki mənada anlamaq olar. Belə ki, ayaz sözü türk dilində “gecənin soyuq küləyi”nə deyilir. Mahmud sözünün mənası da “sitayiş olunan” deməkdir. Şair burada iki sözü həm öz leksik mənasında, həm də xüsusi adlar kimi işlətməklə maraqlı bədii fiqur yaratmışdır.

⁴³ تبریزی، صائب. دیوان اشعار: [Elektron resurs] / گنجور. – تهران، بی تا. URL <https://ganjoor.net/saeb/divan-saeb/ghasayed-sa/sh17>

⁴⁴ تبریزی، صائب. دیوان اشعار: [Elektron resurs] / گنجور. – تهران، بی تا. URL <https://ganjoor.net/saeb/divan-saeb/ghazalkasa/sh1684>

⁴⁵ تبریزی، صائب. دیوان اشعار: [Elektron resurs] / گنجور. – تهران، بی تا. URL <https://ganjoor.net/saeb/divan-saeb/ghasayed-sa/sh43>

⁴⁶ تبریزی، صائب. دیوان اشعار: [Elektron resurs] / گنجور. – تهران، بی تا. URL <https://ganjoor.net/saeb/divan-saeb/ghasayed-sa/sh9>

در خاک و خون کشید مرا ترکزادهای
مزگان به نازبالش دل تکیه دادهای⁴⁷

Məni türkzadə torpağa-qana sürüklədi
Kipriklərini nazla qəlb balişına söykətmisən

سزای توست تپیدن به خاک و خون صائب
نگفتمت پی آن ترک کج کلاه مرو؟⁴⁸

Saib torpaqda, qanda çabalamaq sənə layiqdir
Sənə demədim ki, o əyripapaq türkün ardınca getmə?

Saib Təbrizinin qəzəlləri fars dilində yazılsa da, onları oxuyanda türk dilinin təsirini çox aydın şəkildə hiss etmək olur. Məsələn, yuxarıdakı beytdə azəricə şeir yazdığını da qeyd etməklə xalqına olan dərin məhəbbətini göstərməyə çalışmışdır. Onun yaradıcılığında işlənən leksik vahidlərin araşdırılması bir daha sübut edir ki, onun farsdilli yaradıcılığı daim ana dilinin təsiri altında olmuşdur. Bəzi beytlərdə o “türk” sözünü “gözəl” mənasında işlətsə də, bu sözün türk etnoniminə aid olduğunu dəfələrlə qəzəlləri vasitəsilə göstərmişdir. “Türklər”, “Xətayi türki”, “Türkzadə” və s. bu kimi sözlər dediklərimizə sübut ola bilər

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı “Poetizmlərdə leksik müştərəklik və onun bədii ifadə vasitələrində təzahürü” adlanır. Cənubi Azərbaycan şairlərinin farsdilli poeziyasında poetizmlərin formalaşmasında ortaq leksik vahidlərin rolu yalnız dil əlaqələrini deyil, mədəni və estetik paralelliyi ifadə edir. Bu müştərəklik, iki dilli ədəbi təfəkkürün ahəngdar şəkildə birləşdiyini və klassik poetikanın ortaq semantik sahədə necə fəaliyyət göstərdiyini aydın şəkildə göstərir.

Hər iki dildə olan tam və bəliğ təşbihlərdə işlənən mütərək sözləri belə qruplaşdırma bilərik:

1) Güllər: Nərgiz, süsən, sünbül, bənövşə, lalə, zəfəran, gülnar, yasəmən, səməni, süsənbər, gül, çinar, reyhan

⁴⁷تبریزی، صائب. دیوان اشعار: [Elektron resurs] / گنجور. – تهران، بی تا.

URL <https://ganjoor.net/saeb/divan-saeb/ghazalkasa/sh6896>

⁴⁸تبریزی، صائب. دیوان اشعار: [Elektron resurs] / گنجور. – تهران، بی تا.

URL <https://ganjoor.net/saeb/divan-saeb/ghazalkasa/sh6527>

2) Meyvə və çərəzlər: badam, püstə, nar, xurma, fındıq, limon, innab, noxud

3) Ləl-cəvahirat: ləl, yaqut, mərcan, mirvari, gövhər, zümrüd, almaz, mina, dürr, büllur, kəhrəba

4) Heyvan adları: əfi, şir, pələng, fil, pərvanə, bülbül

5) Silah adları: kaman, kəmənd, nizə, xəncər, neştər

6) Digərlər: müşk, şəkər, büt, cam, nabat

Gördüyümüz kimi nərgiz, badam, kaman, şəkər, şir, dürr, mərcan, püstə kimi leksik vahidlər həm Azərbaycan, həm də fars dillərində işlənən müştərək sözlər olmaqla yanaşı, klassik və müasir poeziyada poetizmlərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu sözlərin hər iki dildə semantik uyğunluğu və yüksək poetik yüklə yüklənməsi, onları bədii təsvir və estetik ifadə vasitəsi kimi daha da funksional etmişdir. Şairlər bu sözlərdən istifadə etməklə yalnız obrazlılıq yaratmır, həm də dil və mədəniyyətlərarası poetik körpü qururlar. Bu isə Azərbaycan və fars dillərinin qarşılıqlı təsirini və xüsusilə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında ikidilli poetik üslubun zənginləşməsində bu leksik vahidlərin nə qədər məhsuldar istifadə olunduğunu göstərir. Beləliklə, qeyd olunan sözlər şərq poetikasının ortaq semantik-mədəni xəzinəsinin bir hissəsi kimi çıxış edir və hər iki dilin poeziya sistemində müstəqil poetik vahidlər kimi öz yerini qoruyur.

Nəticə. Apardığımız araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycan dilinin farsdilli ədəbiyyata təsiri tarixi, mədəni və ədəbi baxımdan dərin və çoxşaxəlidir. Bu təsir, yalnız linqvistik səviyyədə deyil, eyni zamanda üslub, bədii-estetik düşüncə və milli kimlik elementlərinin farsdilli poetik mətnlərdə təzahüründə də özünü göstərir. Xüsusilə həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycan ədəbi mühitində yetişmiş, fars dilində yaradıcılıqla məşğul olmuş şairlərin poetik dilində Azərbaycan türkcəsinin izləri açıq şəkildə müşahidə olunur. Bu təsir lüğəvi və sintaktik səviyyədə məhdudlaşmayaraq, poetik strukturların qurulmasında, ifadə vasitələrinin seçilməsində və bədii-estetik baxışın formalaşmasında da özünü göstərir.

Dissertasiya çərçivəsində əldə etdiyimiz elmi nəticələri aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Leksik təsir: Farsdilli poetik mətnlərdə Azərbaycan türkcəsinə məxsus çoxsaylı söz və ifadələrin işlədilməsi, bu dillərin qarşılıqlı zənginləşməsinin göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də mətnin milli-mədəni kontekstini formalaşdıran mühüm ünsür kimi çıxış edir. Türk mənşəli leksik vahidlər, xüsusilə dialekt sözlər, etnoqrafik terminlər və xalq danışığı üslubundan alınmış ifadələr şairlərin fərdi üslubunun formalaşmasına xidmət etmişdir.

2. Sintaktik təsir: Farsdilli poeziyada Azərbaycan dilinə məxsus söz sırası, vurğu strukturu və sadə cümlə modellərinin istifadəsi poetik ritmi və ifadə aydınlığını dəyişmişdir. Bu sintaktik xüsusiyyətlər bəzi şairlərin şeirlərində o qədər qabarıqdır ki, fars dilinin klassik sintaktik çərçivəsini pozaraq fərqli bir dil harmoniya yaradır.

3. Frazoloji və deyim səviyyəsində təsir: Azərbaycan dilinin xalq danışığı dili və folklorundan gələn frazeoloji vahidlər farsdilli şeirlərdə tez-tez istifadə olunmuş, bu da həm üslubi rəngarənglik yaratmış, həm də xalq təfəkkürünün ədəbiyyata daxil olmasını təmin etmişdir.

4. Müləmmə ənənəsi çərçivəsində təsir: Farsdilli poeziyada müləmmə janrının inkişafı Azərbaycan dilinin poetik imkanlarının tanınmasında mühüm rol oynamışdır. Müləmmələrdə Azərbaycan dilində yazılmış beyt və ya misralar mətnin emosional və məzmun baxımından gücləndirilməsinə xidmət etmiş, həm də ikidilli poetik düşüncənin harmoniyasını təmin etmişdir.

5. Bədii obrazlar və motivlərdə milli təsir: Azərbaycan xalq ədəbiyyatına xas obrazlar, mifoloji elementlər və motivlər farsdilli poeziyada işlənmiş, bu da şairlərin ana mədəniyyətə bağlılığını göstərmişdir. Bu cür obraz və motivlər, poetik yaddaşın və milli-mədəni kimliyin qorunmasına xidmət etmişdir.

6. Onomastik və poetik müştərəklik: Farsdilli poeziyada Azərbaycanla bağlı toponim və antroponimlər, tarixi şəxsiyyətlər və mifoloji adların işlədilməsi, bu təsirin yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də mədəni və tarixi yaddaşın ifadəsi kimi çıxış etdiyini təsdiq

edir. Poetizmlərdəki müştərəklik isə türkdilli və farsdilli poeziya arasında mənəvi körpü rolunu oynamışdır.

Qeyd etdiklərimizə əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycan dili farsdilli poeziyada passiv təsir obyekt deyil, fəal və formalaşdırıcı ünsür kimi çıxış edir. Bu təsir yalnız dilin texniki elementləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda milli-estetik şüurun və poetik dünyagörüşün ədəbiyyatda əks olunmasının daşıyıcısıdır.

Dissertasiyada əldə olunan əsas nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Farsdilli ədəbiyyatda türk mənşəli leksik vahidlər yalnız dilə məhdud təsir kimi yox, həm də konseptual və semantik baxımdan dərin bədii-estetik funksiyaya malik komponentlər kimi çıxış edir. Tədqiqat göstərir ki, bu leksik vahidlər şairlərin ifadə imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, milli-mədəni mənsubiyyətin göstəricisi olaraq poetik mətnlərin ideya-məzmun strukturuna inteqrasiya olunmuşdur.

2. Azərbaycan dilinə məxsus deyimlər və frazeoloji vahidlər farsdilli poeziyada yalnız bədii dilin bəzəyi kimi deyil, həm də lokal üslubun formalaşmasında əsas vasitə kimi çıxış edir. Bu deyimlər kontekstdə transformasiyaya uğrasa da, milli düşüncə tərzini və dünya görüşünü ifadə edən semantik qat kimi qorunub saxlanılır.

3. Azərbaycan xalq ədəbiyyatına məxsus obraz və motivlərin farsdilli poeziyaya keçidi mədəni yaddaşın davamlılığını təmin edən poetik körpü funksiyası daşıyır. Bu motivlər şairlərin mənsub olduqları xalqın dəyərlər sistemini və folklor estetikası ilə bağlılığını nümayiş etdirir.

4. Müləmmə ədəbi ənənəsi çərçivəsində Azərbaycan dili, Cənubi Azərbaycan şairlərinin farsdilli poeziyasında funksional-estetik dəyərə malik paralel ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Azərbaycan dilindəki misralar həm məzmunun tamamlayıcısı, həm də milli identikliyin poetik simvolu olaraq seçilir.

5. Müasir farsdilli poeziyada Azərbaycan dilində işlənən poetik fraqmentlər nostalji, milli kimlik və estetik kontrast yaratmaq məqsədilə istifadə olunur. Bu fraqmentlər, xüsusilə sürgün, kimlik

böhranı və milli yaddaş tematikası ilə bağlı nümunələrdə daha qabarıq görünür.

6. Cənubi Azərbaycan şairlərinin farsdilli yaradıcılığında Azərbaycan onomastik leksikası milli məkanın, tarixi yaddaşın və şəxsiyyətlərin təmsil olunmasında mühüm yer tutur. Bu toponim və etnonimlər poeziyada məkan-mədəniyyət əlaqəsinin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

7. Poetizmlərdə müşahidə olunan leksik müştərəklik iki dilin poetik ünsürlərinin qarşılıqlı zənginləşməsinin nəticəsidir. Azərbaycan və fars dillərinə xas poetik termin və ifadələrin sintezi, bədii təsvirin dərinləşməsinə və emosional təsirin artırılmasına xidmət edir.

Bu nəticələr göstərir ki, Azərbaycan dili təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda Cənubi Azərbaycan şairlərinin farsdilli poeziyasında milli kimliyin, estetik zövqün və poetik düşüncənin təməl daşı kimi çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıda qeyd olunan elmi işlərində əksini tapmışdır:

1. “Məqalat-e Şəms”də işlənən Türk sözləri // Gazi Üniversitesi 4-cü Uluslararası Genç Araştırmacılar Kongresi, – Türkiyə: – 2024, – s. 210-212

2. Azərbaycan türkcəsi deyimlərinin farsca nəzmə çəkilməsi: Gəncəvi Nizami örnəyində// Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, – 2024, 11(5), – s. 2990-3016

3. Füzulinin farsdilli divanının bədii-tematik xüsusiyyətləri // Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli müştərək müsəlman mədəniyyətinin yetirməsi kimi" mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2024, s. s.189-191

4. Saib Təbrizi “Divan”ında işlənmiş zərbül-məsəllər// Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci il dönümünə həsr olunmuş Şərq filologiya məsələləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, –Bakı: –2024, – s.19-22

5. Məhəmməd Füzulinin farsca “Divan”ında işlənən frazeoloji birləşmələrə Azərbaycan dilinin təsiri // Gazi

Universitesi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinə həsr olunmuş Uluslararası Füzüli Sempozyumu, – Ankara: 9-10 ekim, – 2024, – s.337-342

6. Saib Təbrizinin “Divanı”nda Türkdilli onomastik leksika// Ərəbşünaslıq və Şərqsünaslıq: Müasir dünyada mədəniyyətlərarası dialoq mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, –Bakı: – 2024, – s.130-132

7. Mövlananın Qasim Ənvar yaradıcılığına təsiri// –Bakı: Şərq filologiyası məsələləri, –2024. №12, – s.304-318

8. Müasir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında şeirlə yazılmış ikidilli lüğət // –Bakı: Dil və ədəbiyyat, –2025. №127, – s. 272-277

9. Farsdilli ədəbiyyatda türk sözləri // –Bakı: Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal, – 2025. №1(10), – s.28-38

10. The genre of “mulamma” in classical persian literature and the role of the azerbaijani language. // In the world of science and education. – Almata: – 2025, – s.25-36

11. Heyran xanım və Nəbatinin farsdilli şeirlərində Azərbaycan dilinin təsiri, // – Bakı: Filologiya məsələləri. №6, – s.

12. Şairlərinin farsdilli yaradıcılığında Gəncə toponimi // Filologiya məsələləri. №7, – Bakı: - 2025, – s. 109-117

13. Farsdilli ədəbiyyatda “Azərbaycan” toponimi// Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 102-ci il dönmünə həsr olunmuş Şərq Filologiya Məsələləri mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: – 2025 - s. 58-59

14. Şəhriyarın farsdilli yaradıcılığına Azərbaycan dilinin leksik səviyyədə təsiri// Görkəmli türkoloq alim, professor Rüfət Rüstəmovun 80 illik yubileyinə həsr olunmuş Müasir Türk Dünyası: şərqsünaslıq araşdırmalarında yeni elmi yanaşmalar mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: 2025, – s. 111-113

15. Əfzələddin Xaqaninin “Divan”ında işlənən türk sözləri və məsələlər, // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, Müasir şərqsünaslığın inkişaf yolları – Bakı: 2025, – s. 380-384

16. Şəhriyarın farsdilli yaradıcılığına Azərbaycan dilinin təsiri// Bakı: Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal, – 2025. №2(12), – s.44-51

17. Mansimov Nazim (həmmüəllif). Foundations of a Fars-centric state: Orientalist discourse and imperial agenda// Agathos, – University of Iași, Romania, – 2026 – Volume 17, Issue 1(32), – 367-376

Dissertasiyanın müdafiəsi 16 iyun 2026-cı il tarixində saat 12:00-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BFD 1.18 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, VII mərtəbə, akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 16 may 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 15.05.2026
Kağızın formatı: A5
Həcm: 47898
Tiraj:100